

UMUMTA'LIM MAKTABLARI "TABIIY GEOGRAFIYA" KURSLARIDA
GIDROLOGIK ATAMALARDAN FOYDALANISH

F.S.Meliboyeva

QDPI geografiya va iqtisodiy bilim asoslari kafedrası

katta o'qituvchisi

F.K.Otajonova

M.Q.Mirzayeva

talaba

Annotatsiya: Ushbu maqolada umumta'lim maktablarining "Tabiiy geografiya" kurslarida gidrologik atamalardan foydalanish hamda gidrologiyaning tarkibiy qismlari to'g'risida batafsil ma'lumotlar izohlangan.

Kalit so'zlar: gidrosfera, gidrologik atamalar, gidrosferaning tarkibiy qismlari, ta'lim mazmuni, ta'lim shakllari.

Fan va texnikaning jadal rivojlanishi mustaqil mamlakatimizda sanoat va qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining qiyofasini tubdan o'zgartirib yubormoqda. Hozirgi zamon ishlab chiqarishidagi ko'pgina kasblar faqat ma'lumotli kishilarnigina emas, yuksak rivojlangan, ijodiy qobiliyatga ega kasb egalarini jalb qilishni talab qilmoqda.

Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'limi standartlari o'quvchilar umum ta'lim tayyorgarligiga, saviyisiga qo'yiladigan majburiy minimal darajani belgilab beradi hamda ta'lim mazmunini, shakllari, vositalari, usullarni, uning sifatini baholash tartibini belgilaydi. Davlat ta'lim standarti o'z mohiyatiga ko'ra o'quv dasturlari, darsliklar, qo'llanmalar, nizomlar va boshqa meyoriy xujjatlarni yaratish uchun asos bo'lib hizmat qiladi. O'quvchilar egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar ta'lim fanlari bo'yicha ishlab chiqilgan o'quv dasturda o'z aksini topgan. Yuqorida qabul qilingan qarorning ilovasida geografiya fanidan "Yer sharining qobiqlari tabiatini bilish, har bir qobiq tabiatini tushuntira olish", "har bir qitalar va okeanlar tabiatini bilish", ko'zda tutilgan bo'lib, suv va suvga oid tushunchalar "gidrosferani" bilish va idrok qilish nazarda tutilgan.

Dastur va qo'llanmalarning hajmi chegaralanganligi va gidrosferaga oid bilim va ko'nikmalarni berishga oid mahsus qo'llanmalarni deyarli yo'qligi dars jarayoni va amaliy mashg'ulotlarni o'tkazishda katta qiyinchiliklarni olib kelmoqda.

Shu nuqtai nazardan umumiy o'rta ta'lim maktablarining V sinflarda ajratilgan darsliklarni gidrosferaga oid mavzularni o'qitishning o'ziga hos hususiyatlari, ularni tashkil qilishni dars va darsdan tashqari mashg'ulotlarda tashkil qilishga oid tavsiyalarni yaratish zaruriyati kelib chiqadi. Gidrologiyaning maqsad, vazifalari, asosiy elementlari haqida malumotlarni o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Markaziy Osiyo xalqlari orasida "suv bor yerda hayot bor" degan gap bor. Xaqiqatdan inson hayotini va uning amaliy faoliyatini bugun yer sharida, Markaziy Osiyoda suvsiz tassavur etib bo'lmaydi. Suv insonga juda katta zarar ham keltirishi mumkin. Suv bilan

bog'liq hodisalarning inson amaliy hayotidagi ijobiy ahamiyati va zararini aniqlash juda murakkab masala bo'lib, u bilan gidrologiya fani shug'llanadi. "Gidrologiya" so'zi grekcha bo'lib, "hyudro"-suv, "logos"-fan, yani suv haqidagi fan degan manoni anglatadi.

Lekin gidrologiya bu nomga to'liq munosib holda suvni bir fizik modda sifatida o'rganmaydi. U yer yuzasida suvni taqsimlanishi, suv xavzalarini, ularni joylashishi, bu xavzadagi suvning yuzaga kelishi va dinamikasi, umuman olganda suv xavzalaridagi hamma jarayonlarni o'rganuvchi fandır.

Suvning deyarli 96,5 % qismi okean va dengizlarda to'plangan. Materiklardagi suvlar esa asosan shu okean va dengizlardan bug'lanish natijasida yog'adigan yog'inlar hisobiga hosil bo'ladi. Okenlar bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarning quruqlikdagi suv jarayonidan keskin farq qilishi, ularni tadqiq qilishdagi usullarni boshqachaligi gidrologiya fanini o'z navbatida ikki katta fan tarmog'iga – okeanologiya va quruqlik gidrologiyasiga bo'linishiga olib keladi.

Gidrologiya fani yer yuzasidagi (daryo, ko'l, dengiz va okean) hamda yer osti suvlarini o'rganadi. Gidrologiya fanining maqsad va vazifalari kishilik jamiyatini rivojlanishiga bog'liq holda takomillashib boradi.

Gidrologiya bilan shug'llanuvchi kishilar dastlab kuzatish va ko'rgan narsalarini yozish bilan shug'llanib keldi. Olimlar tadqiqot ishlarini davom ettirib turli asboblardan foydalana boshladilar. Endilikda bu asboblardan keng qo'llanilmoqda. Daryo suvining oqim tezligini aniqlash uchun vertushka, suvda loyqa miqdorini aniqlash uchun batometr va boshqa asboblardan foydalanilmoqda. Hozir gidrologiyada nazariy tadqiqot ishlari keng avj olib, ularni ahamiyati tobora ortib bormoqda. Buning uchun gidrologik obyektlar ustida olib borilayotgan kundalik kuzatishlar asosiy material sifatida hizmat qilmoqda.

Gidrologiya fani daryolar va boshqa suv manbalari rejimining yil davomida va yildan yilga o'zgarib turishini oldindan aytib beradi. Bu narsa xalq xo'jaligini rejalashtirish, suv boyligidan foydalanish, suv transport ishlarini rivojlantirish, energiya ishlab chiqarish va uzatish, ekin maydonlarini suv bilan taminlash, yog'och oqizish va boshqalarda juda katta ahamiyatga egadi. Daryo toshqinlari yoki suvning kam bo'lishi haqida tegishli tashkilotlar ogohlantiriladi, ular keltiriladigan zararni bartaraf qilish choralari qo'llaniladi. Bu tadbir esa daryo, ko'l va boshqa suv obektlari rejimiga ta'sir qiladigan omillarni chuqur o'rganish asosida amalga oshiriladi.

Daryo, ko'l, yer osti suvlarining rejimining ozgarishi tabiiy geografik omillarga bog'liqdir. Bular orasida meteorologik omillar asosiy o'rinni egallaydi. Meteorologik omillar tasirini yaxshiroq anglash uchun daryolarning to'yinish tiplarini ko'rib chiqamiz. Daryolar toyinishiga ko'ra muzdan, qordan, yomg'ir suvlaridan, yer osti suvlaridan va aralash manbalardan to'yinadi.

Muzliklardan to'yinadigan daryolarning suv rejimi asosan daryo suv yig'ish xavzsida maydonning absalyut balandligiga, yogin miqdoriga, tog' tizmalarining yon bag'irlari oreantatsiyasi, relyef xususiyatlari va o'sha joyning temperaturasi hamda quyosh radiatsiyasiga bog'liq. Bu daryolar baland tog'larda uchraydi. Markaziy Osiyo va Kazkazdagi tog'lardir. Markaziy Osiyo daryolarining to'yinishida muzliklarning ulushi 15 % dan oshmaydi.

Qorlardan toyinadigan daryolarning suv zahirasi shu yerga yoqqan qor miqdoriga bog'liq. Daryolarda suv miqdorining ko'payib ketishi yoki ozayishi shu joyga yoqqan qorning erish darajasiga bog'liq. Bu daryolarning suvi bahor oylarida, havo temperaturasi 00 yuqori ko'tarila boshlagan davirdan ko'paya boshlaydi. Sharqiy Yevropa va Sibir o'lkalaridagi daryolarni misol qilib olish mumkin.

Yomg'irdan to'yinadigan daryolar suv rejimining yil davomida o'zgarib turishi shu daryo xavzasiga yog'ayotgan yomg'ir miqdoriga bog'liq. Ana shu sababdan bu daryolarning ko'p yillik suv sathining o'zgarib turishikoeffitsenti ancha kattadir. Yil davomidagi suv rejimida daryo suvining maksimal sarfi yomg'ir eng ko'p yoqqan oylarga to'g'ri keladi. Markaziy Osiyo sharoitida yoz oylarida qurib qoladi. Karpat, Kavkaz, Qirm tog'lari va Primore o'lkasidagi daryolarning to'yinishida yomg'ir suvining ulishi katta.

Yer osti suvlaridan to'yinadigan daryolar ham o'ziga hos rejimga egadir. Yer osti suvlari asosan atmosfera yog'inlarining hosilasidir. Yer osti suvlarining zaxirasi atmosfera yog'inlarining o'zgarishiga bog'liqdir. Yer osti suvlari yer osti jinslari orasidagi g'ovak jinlardan o'tib daryolarni to'yintiradi. Yer osti suvlaridan to'yinadigan daryolarning yillik suv rejimi yil davomida juda kam o'zgaradi. Yer ostidan to'yinadigan daryolar ko'pchilikni tashkil etadi. Tabiatda faqat bitta toyinish manbaiga ega daryoni uchratish qiyin. To'yinish manbalaridan bittasi daryoning to'yinishida asosiy ro'l o'ynaydi. Masalan Markaziy Osiyo daryolarining to'yinishida qor va muzlarning ulishi katta.

Yuqorida ko'rib o'tilgan to'yinish manbalari daryolar rejimiga to'g'ridan to'g'ri ta'sir qiluvchi omillardir. Daryolar rejimiga daryo havzasi maydondan bug'lanish daryo suvining ko'p yillik suv sarfi o'zgarishi katta tasir qilmaydi. Suv sarfning bir yil davomidagi o'zgarishga esa katta tasir etish mumkin. Bug'lanish bilan bir qatorda o'simliklarning rivojlanishida katta tasir ko'rsatadi.

Daryolar suv rejimiga meteorologik omillardan tashqari, tabiiy geografik omillar ham tasir ko'rsatadi. Biroq ular to'g'ridan to'g'ri tasnif qilmay, meteorologik omillar orqali tasir qiladi bu omillar qatoriga relyef, tuproq, o'simlik xavzasidagi ko'l yoki botqoqlar kiradi.

Yuqorida daryolar rejimiga nimalar tasir qilishni umumiy tarzda ko'rib o'tiladi. Hidrologlar oldida turgan vazifa daryolarning o'ziga xos xususiyatlarini, ularning suv rejimiga tasir qiluvchi omillarning sabablarini o'rganishdan iborat. Bu sohada olimlarning samarali ishlari uchun g'oyat katta imkoniyatlar yaratib beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бердиев, Ғайратжон Хасанбоевич, and Феруза Солижонова Мелибоева. "СУВ РЕСУРСЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ТРАНСЧЕГАРАВИЙ МУАММОЛАРИ." *Интернаука 10-4* (2017): 29-31.
2. Мелибоева, Феруза Солижонова, and Ғайратжон Хасанбоевич Бердиев. "СУВ ТАҚЧИЛЛИГИДА СУҒОРИШ УЧУН ОҚАВА СУВИДАН ФОЙЛАНИШ ИМКОНИАТЛАРИНИ БАХОЛАШ." *Интернаука 10-4* (2017): 31-34.

3. Мелибоева, Феруза Солижоновна. "ФАРФОНА ВОДИЙСИ СУВ РЕСУРСЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ХАЛҚ ХЎЖАЛИГИДАГИ АҲАМИЯТИ." Интернаука 10-4 (2017): 34-36.
4. Мелибаева, Феруза Солижановна, and Баходир Асамович Камалов. "Оценка возможности использования канализационных сточных вод для орошения при нехватке оросительной воды." Europäische Fachhochschule 1 (2016): 3-6.
5. Мелибаева, Ф. С. "Распространение инфекционных заболеваний в кишлаках юго-западной части Дангаринского района Ферганской области." Материалы республиканской конференции "Актуальные вопросы охраны окружающей среды Узбекистана". Самарканд. 2013.
6. Meliboeva, F. S. "GEOGRAPHICAL FEATURES OF MANUFACTURING AND HUMAN HEALTH." Экономика и социум 2-1 (93) (2022): 73-76.
7. Meliboeva, F. S. "MANUFACTURING IMPACT ASSESSMENT ON HUMAN HEALTH." BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI 3.12 (2023): 113-115.
8. Meliboeva, F. S. "DISEASES CAUSED BY ENVIRONMENTAL POLLUTION IN THE KOKAND OASIS." BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI 3.12 (2023): 116-119.